

הפעלים העלולים בארמית בתר-מקראית במחזורי ספרד שלפני הגירוש

במאמרנו על הפועל השלם בארמית הבתר-מקראית שבמחזורי ספרד הועלה הצורך להשעין את תיאור דקדוקה של הארמית הבבלית על שני יסודות עיקריים: כתבי יד הנחשבים אבות טקסטים מכאן ומסורות קריאה שבכתב ובעל-פה מכאן.¹ הבא לתאר את מסורת הארמית שבפי בני ספרד ושכנותיה שבמרחב תרבותה נזקק הוא לעדויות של הצורות המנוקדות בטקסטים בתר-מקראיים שבמחזורי ספרד מן התקופה שלפני הגירוש. סקירה קצרה של ניקודם של כמה מכתבי היד ששימשו בסיס למחקרנו וציונים ביבליוגרפיים לתיאור ניקודיהם ומסורת לשונם של יתר כתבי היד שמהם נלקחו העדויות הובאו במאמרנו הנזכר לעיל.²

הטקסטים הבתר-מקראיים שבסידורים ובמחזורים מספרד וממרחב תרבותה ניתנים למיון לקבוצות אחדות: (1) טקסטים שמקורם בתלמוד הבבלי. (2) טקסטים

* המחקר נתמך על ידי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, הקרן למחקר בסיסי. תודתי המרובה לאקדמיה על עזרתה. וכן אני מודה לד"ר יחיאל קארה, שקרא את המאמר והעיר הערות חשובות.

1 ראה דודי, מסורת הארמית, § 0.1.

2 עיין שם במבוא (§§ 0.2, 0.3 וכן שם הערה 6). וראויה לתשומת לב הזהירות המתבקשת בהערכת העדויות שבטקסטים הארמיים שבכתבי היד מבחינת טיב המסורת הלשונית של הסופרים והנקודים. יש לנהוג זהירות דומה גם בכתבי היד שבחלק העברי שבהם משתקפת מניקודם מסורת לשונית טובה. גם בכתבי יד שניקוד הטקסטים העבריים שבהם מתאים על פי רוב לכללי הניקוד הטברני של המקרא מופיעים לעתים סטיות ושיבושים בכתב ובניקוד בטקסטים הארמיים שבהם. זאת ועוד, נוסף לחילופי קמץ-פתח וצירי-סגול המצויים בכתבי יד רבים ברמות שונות של תפוצה אנו מוצאים לעתים את ניקוד הגרוניות בפתח או בקמץ תמורת חטף-פתח. בכמה כתבי יד (כגון לר, קז) תופעה זו בולטת בעיקר בטקסטים הארמיים שבכתבי היד. כתבי היד שמופיע בהם לפרקים קמץ/פתח במקום חטף-פתח בגרוניות הם: א1, א2, ארמ, ונ, פ1, פ2, פר1, קז, קמ, ש.

מתקופת הגאונים הכוללים קטעי סליחות לאשמורות ולהושענא רבה, "מחי ומסי" ו"מרנא דבשמיא" שבסליחות, "כל חמירא" (לביעור חמץ), עירוב תבשילין, עירוב חצרות, כל נדרי, הא לחמא עניא (בהקדמה להגדה של פסח), קדיש "תתכלי חרבא" וכיו"ב. (3) פיוטים ארמיים עלומי שם, שאפשר שמקורם של אחדים מהם הוא בתקופת הגאונים. בקבוצה זו נכללים הפיוטים "משחא דרבו דכיא כשמשא", "אמרתא זערתא", "טוביה דברייה". (4) תפילות וברכות שכמה מהן מורכבות מחלק עברי ומחלק ארמי, כגון: מי שבירך לקהל, מי שבירך לעוסקים בצורכי ציבור, ברכה לשמחת תורה ("מצלאין אנחנא ותבעין רחמי"), תפילה לאחר ברכת המילה לילוד יתום ("תשלח אסותא דחיי ורחמי").³ (5) פיוטים ארמיים שרובם נתחברו בידי משוררי ספרד, כגון: פיוט לפורים "עדן בשר גומרי וצלי קדר" (סימן עבאס), פיוט לשחרית פורים קודם קריאת המגילה "יום פוריא יומא דגן" (סימן יצחק; הכוונה כנראה לגיאת), "ברוב עם אהדר מלך רב לעלם" ("עלי ברוך שאמר").⁴

1. פועלי פ"א

1.1 בניין קל

1.1.1 עתיד נסתר

תחילית יו"ד: בצורת הנסתר הגזורה מן א-כ-ל הכתיב מקיים אל"ף שורשית בשני כתבי יד, לעומת חמישה כתבי יד שבהם אין מקוימת האל"ף ההיסטורית בכתיב. תנועת עה"פ בכל ההיקרויות הללו היא u. אל"ף שורשית: וי[א]כול (הא לחמא עניא, א 146 3, א תלויה!), ויאכול (שם א 101 2). ולעומת זאת: ויכול (הא לחמא עניא, פר 107 ב), ויכול (שם פ 116 ב; א 67 4; פ 179 ב), ויכול (שם א 58 ב).

ל' הפועל ר: יימר (אמרתא זערתא, קז 42 ב).

ההשוואה אל דיאלקטים ארמיים אחדים מלמדת, כי בכמה מהם מקוימת האל"ף בכתיב, כגון בארמית המקראית, במגילה החיצונית לבראשית ובסורית. כנגד זה חל שימוש אל"ף ונכתבת יו"ד אחר התחילית בתרגום אונקלוס בניקודו הבבלי שבכתבי

3 אפשר שמקורות אלו נתחברו בספרד הנוצרית שלפני הגירוש. אפשרות זו עולה מעיון בתוכן הברכות והתפילות האלה, המלמד כנראה על התאמתן לצרכים המקומיים של הקהילות בספרד ובפרובנס.

4 במאמרנו רשמנו בסוגריים ליד הצורה המתועדת את שם המקור (היצירה/הקטע) שממנו נלקחה הצורה המתועדת, את סימן כתב היד ואת מספר הדרך.

יד בבליים (ובדפוס סביוניטה), במנדעית, בארמית הבבלית שעל פי כתבי יד תימניים של התלמוד הבבלי וב"הלכות פסוקות" כ"י ששון.⁵
 תחילית למ"ד ("ליקטל") ונשילת לה"פ ר: אַלִּימָא (סוטה יג ע"ב, קופ 216א), אַלִּימָא (שם ו 241ב, קמץ מ ספק פתח).
 מקבילות לאל"ף צרויה בצורות אילמא, אילימא מצויות בעדויות מנוקדות בקטעי הגניזה של תלמוד בבלי ושל ספרות הגאונים.⁶ ואולם במסורת תימן של התלמוד הבבלי לפי ניקודו של ר' יוסף עמר אל"ף חרוקה: אַלִּימָא (סוטה יג ע"ב).⁷
 נסרת עם כינוי חבור לנסתר: תְּכֻלִּיה (מנחות ג ע"א, ו 169ב).

1.2 בניין פִּעַל

כינוי פועל יחיד: וּמְלִיף (טוביה דברייה, קופ 208א; ו 232א);⁸ וּמְלִיף (שם 116א), וּמְלִיף (שם 11 ו 224א; פ 210ב).
 הצורות במ"ם פתחה מקורן בצורות מְאֵלֶף/מְאֵלֶף*, תוך שימוש האל"ף והעתקת תנועתה אל המ"ם שלפניה.⁹ הצורות במ"ם צרויה קשורות כנראה למעבר א-ל-ף < י-ל-ף בארמית הבבלית. דומה כי צירי מ"ם בצורה וּמְלִיף משקף מבטא המושפע מן הכתיב (Spelling Pronunciation).¹⁰

- 5 ראה סקירה קצרה וצינונים ביבליוגרפיים אצל ע' דודי, "תצורת פועלי פ"א בתרגום אונקלוס על פי הגניזה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 78-79, ושם הערות 30, 31.
- 6 ראה מורג, כתבי יד מנוקדים, עמ' 4 (שבת קמט ע"א), עמ' 20 (הלכות גדולות). קארה הביא מהלכות פסוקות כ"י ששון 263 וממנורת המאור (מהדורת קרואני) מקבילות לאל"ף צרויה בצורה אילימא. ראה קארה, עמ' 97 הערה 270; הנ"ל, "הלכות טריפות ושחיטה מספר 'הלכות פסוקות'", בתוך י' טובי (עורך), לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 211 הערה 205.
- 7 ובדומה ניקד מלמד במילונו (עמ' 25): אַלִּימָא.
- 8 בתרגום אונקלוס בכתבי יד בניקוד בבלי (דברים ד 1; ח 5) למ"ד צרויה. ראה כתבי הקדש בארמית, מהדורת א' שפרבר, א, ליידין 1959.
- 9 לקיומה של תופעה זו בעתיד ובכינוי בתרגום אונקלוס בהשוואה אל הסורית ראה דודי, דקדוק, עמ' 255 הערה 902, עמ' 256 הערה 908.
- 10 אפשר גם שצירי מ"ם בצורה שכתובה הוא וּמְלִיף (בלא יו"ד אחר התחילית) מושפע מקשירת הצורה לשורש התנייני י-ל-ף. השווה נטיית שורש זה בבניין קל, עבר ועתיד, בארמית הבבלית שבמסורת תימן: לְיִפִּיתָ, לְיִלֶף, נִילֶף וכדומה. וראה עוד מורג, ארמית, עמ' 366, מפתח צורות הפעלים. על הסופציה שבשימוש השורשים א-ל-ף-י-ל-ף בארמית הבבלית שבמסורת תימן אפשר ללמוד מעוין במפתח צורות הפעלים אצל קארה, עמ' 367.

2. פועלי פ"נ

2.1 בניין קל

ציווי נוכחים: סיבו (יום פוריא, ג 99; ג 18; ו 11; ב 340; מ 28).¹¹

2.2 בניין אפעל

עבר נסתר: אפיק (יום פוריא, ג 99; ג 18; ו 62; ו 11; ב 40; קופ 39), אפיק (שם פ 36). נסתר עם כינוי חבור לנסתר: אפיקתיה (מנחות נג ע"א, קופ 130).

אפ[י]קתיה (שם ו 169, אחר פ ספק י תלויה).

בינוני פועל יחיד: מסיק (מחי ומסי, א 311; ב 227; פ 248; פ 269); מסיק (שם לר 234).

ציווי נוכח: אפיק (מרנא דבשמיא, פ 269), אפיק (שם לר 235), אפיק (שם נ 226), אפיק (א 311). נוכח עם כינוי חבור לנסתרת: אפיקה (אמרתא זערתא, קז 42).

מקור: אקטולי: ולאפוקי (עירוב חצרות, נ 317), לאפוקי (שם א 4; א 136; קמ 220).

3. פועלי פ"י

3.1 בניין אפעל

עבר נסתר: תנועת עה"פ היא חיריק בהברה סגורה סופית ברוב כתבי היד. אושיט (יום פוריא, ג 99; ג 18; ו 61; פ 36), אושיט (שם קופ 39); אוליד (שם ו 62; ו 11; ב 36; קופ 39; ג 18, לשמאל חיריק ל כתם).

11 מקבילה לצורת הנוכחים סיבו מצויה בגלוסות שבתרגום נאופיטי לשמות לה 5. ראה ערך נסב אצל M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990, p. 352. לעומת זאת במסורתו הבבלית של תרגום אונקלוס ובסורית תנועת עה"פ היא a, וכך משתקף הדבר גם מן הכתיב סאב במנדעית. ראה דודי, דקדוק, עמ' 292, ועוד שם השוואות בהערה 1076; C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*, Leipzig 1955, p. 133; T. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875, p. 240. בסורית ארץ-ישראלית אתה מוצא את הכתיבים של צורת הנוכח סוב, סאב, סיב ושל צורת הנוכחים סובו. ראה F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, Tübingen 1924, p. 68; idem, *Lexicon Syropalaestinum*, Berolini 1903, p. 125.

4. פועלי עו"י

4.1 בניין קל

עבר נסתר: קם (טוביה דברייה, ג1 115ב; ו 231ב), קם (שם קופ 207ב); קס (יום פוריא, ו 11 40ב; פ 36ב), קס (שם ג1 18ב; קופ 39ב), פְּחָס (שם ג 99); זָן (שם ג1 18ב), זָן (שם ו 62ב; קופ 39ב).

בינוני פועל יחיד: יש כתבי יד שהכתיב מקיים בהם אל"ף אחר פה"פ (תבנית קְאִיל),¹² ויש שכתובים מקיים יו"ד במקום עה"פ (קְיִיל). צורות היחיד כתבניות קאיל וקיל נקרות ב"מחי ומסי" שבסליחות.¹³ בטקסטים תלמודיים מתועדת צורת היחיד קאי נטולת לה"פ מ.

קאיל/קייל: קְאִיב (מחי ומסי, א 311ב; ובדומה: א 141א; לר 234ב; נ 227א; פ 248א; פ 123א; ש 113), קְיִיב (שם פ 269ב); קְאִיס (שם נ 227א; פ 123א), דְּחִיס (שם א 2א 141א; ובדומה: פ 269ב; קז 41ב), חִיס (שם לר 234ב; ש 113).

קאי: קְאִי (מנחות נג ע"א, ו 169ב; קופ 130א).¹⁴ יחידה: קְיָמָא (סוטה יג ע"ב, ו 242א; קופ 216ב).¹⁵ מקור: לְמִילָשׁ (עירוב תבשילין, נ 317א).

12 בסדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קנט, מופיעה בטקסט הפנים הצורה חייס ביו"ד לצד תאיב באל"ף. נעיר כי בקטעי הגניזה של תרגום אונקלוס נכתבת אל"ף אחר פה"פ, והתבנית היא "קְאִיל". לעומת זאת בקטעי הגניזה של התרגום הארץ-ישראלי למקרא אתה מוצא את הכתיב ביו"ד לצד הכתיב באל"ף אחר פה"פ. ראה דודי, דקדוק, עמ' 328, 335; פסברג, עמ' 185.

13 להסבר חדירת אל"ף בצורות היחיד של הבינוני הפועל של בניין קל בפועלי עו"י ראה דודי, דקדוק, עמ' 329. בכתבי יד תימניים של התלמוד הבבלי שכיחים החילופים בין צורות שבהן באה אל"ף כהגה מעבר למניעת היאטוס (hiatus) ובין צורות שבאה בהן יו"ד כהגה מעבר. אחת הקטגוריות שחלים בהן חילופים אלו היא צורת היחיד הבינוני הפועל של פועלי עו"י, כגון נְיִיס, דְּיִיב ועוד, לצד מאית, נאים, נאיד. ראה קארה, עמ' 130.

14 השווה את ניקוד אל"ף בחיריק קְאִי בהלכות פסוקות. לדעת מורג צורה זו שבהלכות פסוקות עשויה, על אף נשילת המ"ם הסופית, במתכונת הצורות של הפועל השלם ולא במתכונת הצורות של ל"י, שתנועתן הסופית היא e. ראה מורג, ניקוד הפ, עמ' 80 הערה 46. לעומת זאת בקטע גניזה של הלכות גדולות מתועדת הצורה נְקָאִי באל"ף צרויה. ובדומה אתה מוצא במסורת תימן שבתלמוד הבבלי קְאִי, ואולם ממסורת זו אתה למד שההטעמה חלה בהברה שלפני האחרונה, בעת שהברה זו פתוחה, דהיינו קְאִי. ראה מורג, כתבי יד מנוקדים, עמ' 29; הנ"ל ארמית, עמ' 117-118, 215-216. מלמד ניקד במילונו (עמ' 366) קְאִי.

15 ובדומה קְיָמָא בהלכות פסוקות. מורג סבור שיש להסביר את פתח קו"ף בתיבה זו כפרי מעתק שחל בהלכות פסוקות. לפי מעתק זה קמץ היסטורי שאחריו שווא נע נעשה פתח בהברה

4.2 בניין אֶתְפַּעֵל

ע ת י ד נ ס ת ר: ברוב כתבי היד אין תי"ו הבניין דגושה.¹⁶ תחילית למ"ד: לִיתְעַר (יום פוריא, 11 4b), לִתְעַר (שם 18 1a), לִתְעַר (שם פ 36b), לִתְעַר (שם ג 99; קופ 39b).¹⁷

4.3 בניין אֶפְעַל

ע ת י ד נ ו כ ח ע מ כ י נ ו י ח ב ו ר ל נ ס ת ר: תְּקִימָה (טוביה דבריייה, ג 116א), תְּקִימָה (11 224א).
צ י ו ו י נ ו כ ח: אָרִים (מרנא דבשמיא, פ 122א; נ 226א), אָרִים (שם 1א 300א).
מ ק ו ר: וּלְאֶתְבָּא (קדיש "תתכלי חרבא", ארמ 39; ובדומה לר 191א; נ 314), וּלְאֶתְבָּא (שם א 4 118א).

5. פועלי ע"ע

5.1 בניין קל

ע ת י ד נ ס ת ר: הצורות המתועדות נוהגות על דרך עו"י. תנועת פה"פ היא בדרך כלל u, ותנועת התחילית היא e.¹⁸ ת ח י ל י ת ל: לִיעוּל (יום פוריא, ג 99; 11 18א; 11 40ב; קופ 39א), לְעוּל (שם מ 28א), לְעוּל (שם פ 36א).

- פתוחה בקטגוריות אחדות, כגון בצורות הנקבה והרכים של הבינוני בבניין קל. ראה מורג, ניקוד ה"פ, עמ' 73. לעומת זאת אין בידינו לקבוע בוודאות שצורת קִימָא שבמחזורי ספרד מייצגת את תבנית "קִטְלָא", שהרי אפשר שהפתח הוא חילופו של הקמץ. השווה את הנאמר על צורות קל בינוני יחידה בפועל השלם: דודי, מסורת הארמית, § 2.32.
- 16 לעומת זאת בתרגום אונקלוס תי"ו דגושה בצורות אֶתְפַּעֵל הגזרות משרש ע-ו-ר. ראה G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum Talmud und Midrasch*, Göttingen 1938, p. 308; דודי, דקדוק, עמ' 343, ושם הערה 1290. דרך זו של היכפלות תי"ו בצורות אֶתְפַּעֵל מצויה בארמית מקראית, בסורית וכן במסורת תימן שבדפוסית התלמוד הבבלי. ראה מורג, ארמית, עמ' 219.
- 17 קארה שיבץ את הצורות אתער, איתער, ניתעריה וכיו"ב בבניין אֶפְעַל מן השורש התנייני ת-ע-ר הגזור מצורות אֶתְפַּעֵל של ע-ו-ר. ראה הנ"ל, עמ' 219 הערה 66, עמ' 327 הערה 302. בעקבות זאת אפשר שיש להבחין בין המסורות השונות של הכתיב והניקוד של ליתער, לתער במחזורי ספרד. הצורה לִיתְעַר בתי"ו דגושה נראית כצורת אֶתְפַּעֵל מן ע-ו-ר בדומה לצורות המקבילות לה בתרגום אונקלוס. ואולם שמא הצורה לִתְעַר בתי"ו רפה משקפת את השורש התנייני ת-ע-ר בבניין קל?
- 18 כך גם במסורת תימן שבתלמוד הבבלי; ראה מורג, ארמית, עמ' 235. וכך ניקד מלמד במילונו, עמ' 199. לעומת זאת נוקד לִיעוּל בדקדוקו של אפשטיין, עמ' 82. במסורתו הבבליית של תרגום אונקלוס תנועת פה"פ היא בדרך כלל חולם בהברה סגורה סופית בצורות במעמדי הקשר בפועלי ע"ע, קל עתיד; ראה דודי, דקדוק, עמ' 305–309.

5.2 בניין פֻעַל

מ ק ו ר על דרך פועלי עו"י: וְלַעֲוִלָּי (עירוב חצרות, א 136 א; קמ 220 א),¹⁹ וְלַעֲוִלָּי (שם נ 317 א).²⁰

5.3 בניין אֶתְפַעַל

ב י נ ו נ י

הצורות המתועדות הן מן השורש ח-נ-ן, ונטייתן היא על דרך השלמים. כל העדויות נקרו ב"מרנא דבשמיא" שבסליחות.
 י ח י ד: עה"פ נ מנוקדת בפתח בשבעה כתיבי יד ובצירי בשלושה כתיבי יד: בפתח – דְּמִתְחַנֵּן (א 311 2x), דְּמִתְחַנֵּן (פ 247 א 2x), וכן נ קמוצה בכ"י א 140; ש 112; נ 226 (לצד דְּמִתְחַנֵּן); פ 122 א; לר 234 (לצד דְּמִתְחַנֵּן, דְּמִתְחַנֵּן). ובצירי – דְּמִתְחַנֵּן (קז 41; ובדומה פ 269 ב), דְּמִתְחַנֵּן (ארמ 136 ב 2x).²¹
 ר ב י ס: מִתְחַנֵּן (א 310 ב, 311; פ 247 א 2x),²² מִתְחַנֵּן (א 140 ב; ובדומה ארמ 136 א), מִתְחַנֵּן (נ 226 א; פ 269 ב; ובדומה פ 122 א), מִתְחַנֵּן (קז 41 ב), מִתְחַנֵּן (ש 112).

5.4 בניין אֶפְעַל

ע ב ר נ ס ת ר: אָגִין (יום פוריא, ג 39 [חירק ג ספק צירי]; ג 18 ב; ו 61; ו 40 ב; פ 28; קופ 39 א).
 נ ו כ ח: וְאֶעֱלֶת (טוביה דברייה, פ 210; ובדומה ו 231 ב), וְאֶעֱלֶת (שם ג 27; ג 116 א), וְאֶעֱלֶת (שם קופ 207 ב), וְאֶעֱלֶת (שם ו 223 ב).
 מ ק ו ר: וְלֶאֱחֹמֵי (עירוב תבשילין, א 118 א).

19 השווה אפשטיין, דקדוק, עמ' 84. ההיקש של ע-ל-ל לפועלי עו"י משתקף גם בתרגומים הירושלמיים, בתלמוד הירושלמי ובמדרשים, ובדומה גם בסורית, במנדעית וכן בהלכות פסוקות כ"י ששון. ראה דודי, המערכת המורפולוגית, עמ' 210 הערה 249; בן-אשר, עמ' 28. במסורת תימן שבכתיבי יד של תלמוד בבלי עיוּלֵי. ראה קארה, עמ' 278.
 20 כתיבי היד התימניים של התלמוד הבבלי מצויות לעתים צורות המקור של פֻעַל "קיטולי" לצד "קטולי"; ראה קארה, עמ' 104, 216, 294. להסבר הכתיב ביו"ד אחר פה"פ בצורות "קיטולי" ראה קארה, עמ' 216 הערה 61.
 21 בשל חילופי קמץ-פתח בכתב היד יקשה עלינו להניח שהכוונה כאן לבניין אֶתְפַעַל.
 22 בכ"י לר 234 הניקוד והכתיב של צורה זו אינם עקיבים. והרי גוני הכתיב והניקוד של צורת הרבים: מִתְחַנֵּן, מִתְחַנֵּן, מִתְחַנֵּן. השווה לעיל גם את גוני הניקוד של צורת היחיד בכתב היד.

5.5 בניין שפָּעַל

מקור: הסופית "א הופיעה בארבעה כתבי יד, לעומת ז'לִי בשני כתבי יד. וְלִשְׁכָּלְלָא (קדיש "תתכלי חרבא", נים 13 188ב, ובדומה לר 191א; ארמ 39), וְלִשְׁכָּלְלָא (שם נ 314א); ולעומת זאת וְלִשְׁכָּלְלִי (קדיש, א 4 117ב), וְלִשְׁכָּלְלִי (שם 5א 96ב).

6. פועלי ל"י

בגזרה זו נכללים גם פועלי ל"א הניטים על דרך ל"י, כגון חטא, קרא, ברא.

6.1 בניין קל

6.1.1 עבר

לעתים בכמה כתבי יד מנוקדת פה"פ גרונית בקמץ או בפתח תמורת חטף-פתח.²³ נסתר: כתיבן של צורות הנסתר הוא באל"ף סופית. בצורות הגזרות מן ה-ו-י הכתיב הוא בה"א סופית ברוב כתבי היד. קָנָא (יום פוריא, ג 18ב; ו 62א; ו 40ב; פ 36ב; קופ 39ב), הָנָה (טוביה דברייה, ג 116א; ו 232א; ו 224א; קופ 208א), וְהָנָה (יום פוריא, ו 62; קופ 39ב), וְהָנָא (שם ו 240ב), בָּעָא (מנחות נג ע"א, ו 169ב; קופ 130א).²⁴ תָּאנָא (תאנא דבי אליהו, נ 119א; 2א 45ב),²⁵ תָּאנָא (סוטה יג ע"א, פ 223ב).

23 עיין לעיל בהערה 2. לעתים יש להסביר את ניקוד הגרונית בקמץ תמורת חטף-פתח בטקסטים הארמיים על דרך ניקוד התיבות העבריות, דהיינו ניקוד הגרונית בתנועה בהברה פתוחה שלפני הברת הטעם. מצד אחד, אפשר גם שלעתים קמץ תמורת חטף-פתח בגרונית מקורו בהיקש לצורות הבינוני. דעתנו נוטה לראות את הופעת קמץ/פתח תמורת חטף-פתח כסטייה מכללי הניקוד הטברני.

24 במסורת תימן שבכתבי היד ובדפוסים של התלמוד הבבלי ב"ת שוואה. ראה מורג, ארמית, עמ' 251; קארה, עמ' 281. פרופ' ש' שריבט העלה (בשיחה בעל-פה) את האפשרות שתנועת a אחר ב"ת שבצורה בָּעָא מקורה, כנראה, בהשפעת העיצור הגרוני התוכף. ואולם נראה שאפשרות זו זקוקה לאישוש בראיות נוספות מכתבי יד ממרחב תרבות ספרד מן התקופה שלפני הגירוש. אגב הניקוד בָּעָא מופיע בספר המעשיות, כ"י מנצ'סטר-גסטר 82, דף 11א. לדעת ד"ר עדנה אנגל כתב היד נכתב בכתיבה פרסית במאה ה-13 או ה-14 בקירוב. אני מודה לד"ר אנגל על שהואילה בטובה למסור לי את חוות דעתה על תאריכו המשוער של כתב היד. מ' גסטר סבור שהניקוד שניתוסף למילים מעטות בכתב היד הוא מידי המעתיק עצמו או מידי אחד הבעלים הראשונים של כתב היד. ראה מ' גסטר (מהדיר), ספר המעשיות, ליפסיה תרפ"ד, עמ' 42.

25 ניקוד א בחטף-פתח בכ"י נ מושפע כנראה מן הכתיב. הכתיב תאנא מופיע בדקדוקו של לויאס, עמ' 18, וכן אצל אפשטיין, דקדוק, עמ' 95, ועיין עוד שם, הערה 253. הצורה תאנא בהקשר

נסתרת: הארְנָאי (מחי ומסי, א 312), ובתיבה אחת: הַרְנָאי (שם לר 234ב),
הַרְנָאי (שם נ 227א), הַרְנָאי (שם ש 113), הַרְנָאי (שם א 141א; פ 269ב), הַרְנָאי
(שם פ 248א), אַרְנָי (שם קז 41ב).²⁶
נוכח: חַזִית (הטבת חלום, א 253ב), חַזִית (שם קמ 219ב), חַזִית (שם לר
344א).²⁷
מדבר: חַזָאי (הטבת חלום, קמ 222ב; לר 344א), חַזָאי, חַזָאי (שם א 253ב).²⁹

תאנא דבי אליהו היא ספק פועל ספק שם. בקטע גניזה של תלמוד בבלי 43. T-S F2 (ראש השנה טז ע"א) נוקדה הצורה כשם: "האי תְנָא תְנָא דְבִי ר' ישמע' היא דתְנָא דבי ר' ישמע'". ראה מורג, כתיב יד מנוקדים, עמ' 40. וכך משתמע מהעיון בערוך השלם, מהדורת קהוט, ח, וינה תרפ"ו, ערך תן (עמ' רג), שבו הניקוד תְנָא (כשם) מכוון להקשרים תנא דבי אליהו, תנא דבי ישמעאל. יסטרוכ, ערך בי, תרגם תנא דבי ר'... א... student of the school of R... (כלומר שם עצם תנא). "רופ' ש' שרביט העירני שבמקצת המובאות בספרות התלמודית מופיע ההקשר "תנא דבי ר'... אומר". מכאן דעתו נוטה לראות את הצורה תנא בהקשר הזה ודומיו כשם. ואולם ניקוד התי"ו בצורה תנא במקורות שונים מעורר תמיהה. בספר המעשיות, כ"י מנצ'סט'ר-גסט'ר 82, דף 10 נוקד "תְנָא אֹתָה שנה ערב שביעית היתה". בסידורי ה"ספרדים" בימינו מנוקד תְנָא דבי אליהו, וכך גם בכמה מסידורי אשכנז (כגון סידור בית יעקב, למברג תרס"ד, דף ז; סידור ומחזור כל בו, א, וילנא תרצ"ה, דף מו). במסורת תימן שבתכלאלים נוקד תְנָא דבי אליהו בלי דגש בנו"ן (תכלאל עץ חיים, א, דף עט; תכלאל ירושלים, א, דף מא; תכלאל תורת אבות א, עמ' רמו). מפי ' קארה נודע לי שההטעמה במילה זו במסורת תימן היא מלעילית, וכך ta:na בהגיית a ארוכה אחר תי"ו. מלמד במילוננו, עמ' 435, תרגם תְנָא דבי ר'... "שְנָה (ברייטא) של בית ר'...". מכאן עולה שלפי מלמד הצורה תְנָא היא פועל במבנה הזה. ולפי גישה זו חסרים הנושא והמושא במבנה הזה.

לדעת קוטשר להבנת סופית ay- בצורת הנסתרת יש לשחזר את שלבי ההשתלשלות של הצורה חַזָאי בדרך זו: חַזִית* < חַזִיה* < חַזִי, ובכתיב מלא חַזָאי. ראה קוטשר, עמ' 169; ועיין עוד הנ"ל, לשוננו לה (תשל"א), עמ' 36. בדרך זו יש להסביר את הצורה חַזָאי/חַזִי. צורות מעין אלו נתפתחו מן הצורות הקלסיות, שבסיסן קָטל, עם נשילת התי"ו הסופית שבהן. ראה קארה, עמ' 161.

לא מצאתי בכ"י קז עדויות לחילופי ה-א בכתיב, ואין מקבילות לכתיב ארוי ביתר כתיב היד. בכ"י קז מופיעים לעתים שיבושים בכתיב ובניקוד, בעיקר בחלק הארמי. ולכן אפשר שהכתיב ארוי מקורו בשיבוש העתקתה של התיבה הזאת או באי הבנת הצורה.

בתרגום אונקלוס סופית הנוכח בעבר של בניין קל בפועל חזי היא ת־א. ראה: כתיב הקדש בארמית, מהדורת א' שפרבר, ליינד 1959, בר' כ 10; במ' י 31; דב' א 31. דלמן בדקדוקו, עמ' 342, מביא את צורות הנוכח בעבר מבניין קל בסופית ת־א. השווה דודי, דקדוק, עמ' 347, 355; הנ"ל, המערכת המורפולוגית, עמ' 176.

אפשר ששווא אא לא מנוע הגיית אל"ף חרוקה. כך נתברר לי בשיחה עם פרופ' ' ייבין. לקיום הדו-תנועה ay בצורות המדבר (והנסתרת) כתבנית קָטאי בפועלי ל"י בארמית הכבלית ראה מורג, ניקוד ה"פ, עמ' 84; הנ"ל, ארמית, עמ' 253; קארה, עמ' 163. להסברה של הצורה קָטאי

נסתרים: תנועת עה"פ היא חולם,³⁰ וככל הנראה היא תולדה של כיווץ הדו-תנועה aw ל-o. תנו רבנן (סוטה יג ע"א, קופ 215א; ו 240ב; הלכות ברכות, ש 116), דעודו עליה ("כה אמר הצרפתי קטלאנו" – מדברי הסופר, א 142א), די הוון ("ניחות נפשא" – השכבה וזכרון למתים, גים 13 193א).³¹

מדברים: תבנית קטינא:³² אַתְינָא (סליחות, ארמ 110ב; לר 228א; פ 256ב; ובדומה לכך א 132א; ונ 45ב), אַתְינָא (שם פ 240ב), אַתְינָא (שם א 300ב). עה"פ בתנועת a:³³ חַטָּאנָא (סליחות, פ 246ב), חַטָּאנָא (שם א 139ב). תבנית קטינן:³⁴ חַטָּאנְן (מחי ומסי, קז 41ב), וַחַטָּאנְן (שם א 141א), וַחַטָּינְן (שם פ 19א 248א; פ 269ב; נ 227א), וַחַטָּינְן (שם פ 17 123א), וַחַטָּינְן (שם לר 234ב), וַחַטָּינְן (שם א 1 312א), וַחַטָּינְן (שם ש 113).

עבר עם כינויים

נסתר + כינוי חבור לנסתר:³⁵ קַרְיָיָה (טוביה דברייה, ג 115ב; ו 231ב; ו 223ב), קַרְיָיָה (שם קופ 207ב), קַרְיָיָה (שם ג 26), קַרְיָיָה (שם פ 210א), קַרְיָיָה (שם גים

נראה להניח, כדעת קוטשר, שיש לקשור את השתלשלותה של צורת המדבר קטאי לצורה המקבילה בפועלי השלמים תוך שימוש התי"ו, דהיינו קטי* (על דרך קטלית) < קטי, ובכתיב מלא קטאי. ראה קוטשר, עמ' 165.

30 כך גם בתרגום אונקלוס בתבנית קטו. ראה דודי, הפעלים העלולים, עמ' 190–191. בניקוד הלכות פסוקות שבכ"י ששון מצויות שתי קטגוריות בצורות הנסתרים של פועלי ל"י: אחת שסיומה בתנועת u, והשנייה – בתנועת o. מן הקטגוריה השנייה יש רק צורה אחת תנו. ראה מורג, ניקוד ה"פ, עמ' 81–82.

31 השווה וְהוּון, דְהוּון ועוד בקטעי הגניזה של התרגום הארץ-ישראלי לתורה: פסברג, עמ' 192. מורג מעיר שצורות אלה של נסתרים בנו"ן סופית נוהגות בארמית ארץ ישראל, אבל גם במנדעית. ראה מורג, ארמית, עמ' 253 הערה 20. על הנו"ן הנוספת בצורת הנסתרים בארמית ארץ-ישראלית ראה עוד את דיונו של י' יהלום, "סופיות הפועל בארמית של יהודי ארץ-ישראל", בתוך ח' בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 339–340. לויאס מביא בדקדוקו, עמ' 182, את צורת הנסתרים בעון (בבלי תענית כה ע"א) לצד צורות בלא נו"ן. ואולם נעיר כי הכתיב הוא בעו בכתיב היד אוקספורד, ספריית הבודליאנה 366; גטינגן, ספריית האוניברסיטה heb. 3 ובכ"י מינכן 95.

32 נראה שתנועת e אחר עה"פ היא פרי כיווץ הדו-תנועה ay, ולכן תבנית קטינא מקבילה לתבנית קטלנא שבפועלי השלמים. השווה בארמית המקראית ובתרגום אונקלוס: באוור ולאנדר, ארמית, עמ' 155; דודי, הפעלים העלולים, עמ' 191; מורג, ארמית, עמ' 255.

33 אפשר שתנועת a אחר עה"פ היא על דרך העברית (חַטָּאנו).

34 לדעת מורג תבנית קטינן היא מקבילתה של תבנית קטלנן שבפועל השלם. היא מצויה במנדעית ליד תבנית קטן. ראה מורג, ארמית, עמ' 255.

35 הבסיס הוא קטל. צורות הנסתרים + כינוי חבור לנסתר ניטות על דרך השלמים, משום של הפועל יו"ד הגויה כעיצור.

257 395 א); דְּבַרְיִיָּה (שם ג 115 ב; ו 231 ב; ו 223 ב; קופ 207 ב), דְּבַרְיִיָּה (שם ג 26 ; פ 210 א); לְקַיִּיָּה (מחי ומסי, א 141 א; פ 269 ב), לְקַיִּיָּה (שם ק 41 ב; פ 248 א; נ 227 א; פ 123 א), לְקַיִּיָּה (שם ש 113), לְקַיִּיָּה (שם א 311 ב), לְקַיִּיָּה (שם לר 234 ב); חֲזַיִּיָּה (מנחות נג ע"א, קופ 130 ב), חֲזַיִּיָּה (שם ו 169 ב).
 נוכח + כינוי חבור לנסתר: סְכִיִּיָּה (טוביה דברייה, ג 26 ; ג 116 א; ו 231 ב; קופ 207 ב), סְכִיִּיָּה (שם ו 223 ב).
 מדבר + כינוי חבור לנסתר: חֲזַיִּיָּה (כל חמירא, א 114 א).

6.1.2 עתיד

נסתר תחילית ל: לְהוֹא (כל חמירא, נ 150 ב), לְהוֹא לצד יְהוֹא (הטבת חלום, לר 344 א), לְהִיָּי (שם א 111 ב), לְהִיָּי (שם קמ 222 ב), לְהִיָּי (כל חמירא, פר 111 ב).
 תחילית י: יְהָא (עירוב תבשילין, נ 317 א; פר 206 א; א 119 א, לצד יְהִי, א 136 א, עירוב חצרות).³⁶

מדברים: נְהִיָּי (מחי ומסי, ק 41 ב), נְהִיָּי (שם א 312 א; לר 234 ב; נ 227 ב), נְהִיָּי (שם א 141 א; פ 269 ב).

נסתרים: תנועת עה"פ היא חולם.³⁷ תחילית יו"ד: יְפִשׁוֹן, יְסַגּוֹן (תפילה לאבלים לאחר קדיש, גים 13 189 ב), יְעִידוֹן (עדן בשר גומרי, ג 99). תחילית ל: לְיִהוּוֹ (יום פוריא, ג 99 ; ג 18 א), לְיִהוּוֹ (שם פ 36 ב), לְיִהוּוֹ (שם ו 41 ב). בסופית ין: לְהוּוֹן (יום פוריא, קופ 39 ב), לְיִהוּוֹן (שם ו 62 א).³⁸

6.1.3 בינוני פועל

יחיד: התבנית היא קְטִי, וברוב הצורות הכתיב הוא ביו"ד סופית, פרט לצורה קְטֵא, המופיעה בשני כתבי יד בכתיב אל"ף סופית. פה"פ גרונית מנוקדת בכמה כתבי יד בחטף-פתח או בפתח תמורת קמץ. קְטִי (מחי ומסי, א 141 א), קְטִי (שם לר 233 א), קְטִי (שם ש 113 ; פ 269 ב), קְטִי (שם א 311 ב), קְטִי (שם פ 248 א),³⁹ קְטֵא (שם נ 227 א; פ 123 א); דְּעַנִּי (סליחות, לר 234 ב; פ 246 א; פ 264 א);

36 צורת יְהִי שבכ"י א 3 נגזרה על דרך העתיד המקוצר של ה-י שבעברית המקראית. צורה זו ידועה גם ממטבע לשון שגורה ("יהי רצון") שבתפילות.

37 כך בארמית המקראית ובתרגום אונקלוס, וכן בסורית. ראה באואר ולאנדר, ארמית, עמ' 153 ; דלמן, דקדוק, עמ' 347 ; דודי, דקדוק, עמ' 351-352, ועוד שם, הערות 1334-1335.

38 ובדומה אתה מוצא תנועת o בארמית מקראית לְהוּוֹן (דניאל ב 43 ועוד). בתרגום אונקלוס צורת הנסתרים היא יְהוּוֹן - ראה דלמן, דקדוק, עמ' 354 ; דודי, דקדוק, עמ' 393. קארה (עמ' 283) הביא עדויות לצורת הנסתרים בנו"ן סופית מנוסח קדום במגילת תענית ומנוסח קדום של הספר, כגון יְעוּוֹן, יְכוּוֹן.

39 ככל הנראה דגש טי"ת מצטרף אל קבוצת הדגשים היתרים בכתב היד.

40 השווה את צורת המדברים חֲטֵאָן בכתיב א בעבר בכתב היד ק, א.2.

בְּאֲרֵי (יום פוריא, ג 99; ג 18; ו 62א; ו 40ב; פ 36ב; קופ 39ב; ⁴¹מְחֵי (מחי ומסי, א 141א; א 12א; לר 233א; פ 248א; פ 269ב; פ 123א); ⁴²יָאֵי x, יָאֵי (מנחות נג ע"א, ו 169ב).

י חידה: רַעֲיָא (אמרתא זערטא, קז 42ב).⁴³

רבות: יָאֵי (יום פוריא, ג 99; ג 18; קופ 39ב; ו 40ב), יָאֵי (שם ו 62א).

6.1.4 בינוני פעול

י חידה: שְׂרִיָא (אמרתא זערטא, קז 42ב).

6.1.5 ציווי

נוכח: סיומה של צורת הנוכח הוא בתנועת i (קָטִי) בשני כתבי יד, ובתנועת e (צירי/סגול) בארבעה כתבי יד.⁴⁴ הָוִי (סליחות, א 133א), הָוִי (שם פ 118א); הָוִי (שם לר 228א; פ 241א), הָוִי (שם פ 256ב), הָוִי (שם א 300ב).

נוכחים: העדויות המובאות כאן הן מן "יום פוריא". תנועת עה"פ היא חולם בארבעה כתבי יד לעומת שורוק בשלושה כתבי יד.⁴⁵ וּשְׁתוּ (ו 62ב; ו 40ב, ת דגושה; מ 28א; קופ 39ב); וּשְׁתוּ (ג 99; ג 18; פ 36א).

ציווי + כינוי חבור למדברים: עֲנִינָן (סליחות, לר 233א; פ 246א; פ 264א; קז 41א). ובשינויי ניקוד: עֲנִינָן (שם א 309א), עֲנִינָן (שם ארמ 130ב).

6.1.6 מקור

לְמִקְרֵי (סליחות להושענא רבה, א 300א; א 132ב; ו 45ב; פ 240ב; פ 196ב; פ 117א), לְמִקְרֵי (סליחות, לר 228א); וּלְמִבְּנֵי (קדיש "תתכלי חרבא", א 411ב; נים 13 188ב; נ 314א),⁴⁶ וּלְמִבְּנָא (שם ארמ 39ב; לר 191א);⁴⁷ לְמִהָוִי

41 על הכתיב א לציון הקול a בהברה פתוחה ובהברה סגורה סופית עיין דודי, מסורת הארמית, 1.1§; להשוואות למקורות אחרים ראה שם הערה 25.

42 מ מנוקדת בפתח בכ"י פ 248ב; נ 227א.

43 לעניין ניקוד פה"פ בפתח בצורת הנקבה של הבינוני הפועל עיין לעיל הערה 15.

44 לתנועת e שתי אפשרויות להסבר: 1. היקש לצורות העתיד שסיומן e; 2. השפעת העברית, שבה צורת הנוכח מסתיימת בתנועת e. בקטעי הגניזה של תרגום אונקלוס תנועת עה"פ היא i; ראה דודי, דקדוק, עמ' 362. וכך בכתבי יד תימניים של תלמוד בבלי; ראה קארה, עמ' 284.

45 בארמית הבבלית שבמסורת תימן (שעל פי הדפוסים) סיומה של צורת הנוכחים הוא בתנועת u. בפעלים אחדים o היא חלופתה של u. ראה מורג, ארמית, עמ' 256. קארה (עמ' 282) רשם מכתבי יד תימניים של תלמוד בבלי צורה אחת בתנועת o (הוּ) ושתי צורות ב־u (מְטוּ, טְעוּ).

46 בכ"י נ נקודה בתוך ב וסימן רפה על ב. ככל הנראה סימן הרפה מבטל את דגש ב.

47 הכתיב באל"ף סופית הוא כנראה בהשפעת הכתיב של הארמית המקראית. אבל בתרגום אונקלוס סיומן של צורות המקור בבניין קל בפועל ל"י הוא ביו"ד. ראה דודי, דקדוק, עמ' 354.

(טוביה דברייה, ו1 224א; פ 210ב; קופ 208א), לְמִהָרִי (שם ג 27; ג 116א; ו 232א), לְמִהָרִי (שם נים 395 257ב).

6.2 בניין אֲתַפְעֵל

6.2.1 עבר

נס תר: אֲתַגְלִי (טוביה דברייה, ג 26; ג 115ב; ו 231ב; נים 395 257א; פ 210א; קופ 207ב), אֲיִתְגְלִי (שם ו1 223ב).

6.2.2 עתיד

נס תר: וְיִתְרַעֲי (תרגום ברכות ההפטרה, ש 130).
 נס תרת: תִּתְקַלִּי (קדיש "תתכלי חרבא", לר 191א; נ 314א), תִּתְקַלִּי (שם 5א 118א).
 כינוני יחיד: מְבַעֲי ליה (מנחות נג ע"ב, קופ 131ב), מְבַעֲי ליה (שם ו 171א).⁴⁸

6.3 בניין פֻעַל

6.3.1 עבר

נס תר: גָּלִי (יום פוריא, ג 99; ג 18ב; ו 11; פ 36; קופ 39ב)

6.3.2 עתיד

נס תר: וְיִזְכִּי (מי שבירך, פר 3 92א), וְיִזְכֶּה (שם פר 69א). נס תר + כינוני
 לנס תר: יִשְׁוֶיָה (הטבת חלום, א 253ב); בתחילית ל: לִישְׁוֶיָה (שם קמ 222ב).⁴⁹

48 על הבי"ת אין סימן רפה בכ"ו, קופ בצורה מיבעי/מבעי. אבל מהיעדר סימן דגש על הבי"ת בכתבי היד הללו אפשר שהכוונה היא לבי"ת רפה. למסורת בי"ת רפה בבניין אֲתַפְעֵל מן ב-ע-י יש מקבילות בהלכות גדולות כ"י פריס 1402, כגון אִיבְעִי (29ב, שורה 34) ועוד הרבה, להוציא היקרות אחת של אֲבְעִי (30ב). בהיקריות אלו חיריק סגור שווא מלמד על בי"ת רפה. לרפיון הבי"ת יש עשרות עדויות לניקוד לא מִיבְעִיא (23ב, שורה 16 ועוד). אני מודה לד"ר יחיאל קארה, שהודיעני בטובו על תופעה זו ועל ניקוד העדויות הללו בהלכות גדולות כ"י פריס. נעיר כי בקטע גניזה T-S F 2 (1) 103, אלפסי, הלכות חולין א, ו, יש מקבילה לניקוד מְבַעֲי ליה; ראה מורג, כתיב יד מנוקדים, עמ' 20. לעומת זאת בארמית הבבלית שבמסורת חימן בי"ת מוכפלת בצורה מְבַעֲי, ובה לה"פ חרוקה; ראה מורג ארמית, עמ' 265. מלמד ניקד במילונו (עמ' 212) מְבַעֲי ליה. ב"חוק ישראל", ספר שמות, הוצאת צלאח מנצור, ירושלים תשט"ז, עמ' נב, נוקד מְבַעֲי ליה (זכחים קיט ע"א).

49 בדרך כלל אין מנוקד חיריק במקום שווא לפני יו"ד עיצורית בכ"י קמ, פרט להיקריות יחידות, כגון בְעַנְיִנו (50ב, תפילת י"ח), בְעַנְיִנו (תחנון לימי ב' וה'), מְלִיאָ (בתרגום ל"קדושה דסדרא"). תופעת הגייתו של שווא נע כחיריק לפני יו"ד עיצורית היא בעיקרה קו יחיד של מסורת ההגייה הטברנית, אף כי נהגה מעט במסורת ההגייה הבבלית. לציונים ביבליוגרפיים ראה דודי, דקדוק, עמ' 73, הערה 86.

6.3.3 בינוני פועל

רביים: מְצַלְאִין (ברכה לשמחת תורה, נים 395 259).⁵⁰ רביים + כינוי למדברים: שְׂרִינָן (מחי ומסי, קז 41).⁵¹

6.3.4 מקור

לְעִנְאָה (עדן בשר גומרי, ג 99). עם כינוי חבור לנוכח: לְרִצְוִיךְ (מחי ומסי, קז 41).

6.3.5 ציווי

סיומה של צורת הנוכח הוא ברוב כתבי היד יי, ובכך הזדהתה צורה זו עם צורת עבר נסתר של פִּעַל. בשני כתבי יד תנועת עה"פ צירי בצורה גְּלִי. גְּלִי (סליחות, רחמנא, א 132 ב; פ 240 ב; פ 117 ב; יום פוריא, ו 62 א; גְּלִי (שם פ 256 ב), גְּלִי (שם לר 228 א, חטף-פתח ג בספק), גְּלִי (שם א 300 א; ארמ 110 ב); שְׂוִי (סליחות, רחמנא, א 133 א; לר 228 א; פ 117 ב), שְׂוִי (שם פ 240 ב), שְׂוִי (שם א 1 א300).⁵²

6.4 בניין אֶפְעַל

עבר נסתר: אֶעְדִּי (יום פוריא, ג 99; ג 18 א; ו 62 א; ו 40 ב; קופ 39 א), אֶעְדִּי (שם מ 28 א).

50 האל"ף משמשת הגה מעבר בין תנועות למניעת היאטוס. לתופעה זו בתרגום אונקלוס במסורתו הבבלית ראה דודי, דקדוק, עמ' 142-144.

51 נראה שזו צורת בינוני פועל בהוראה סבילה. השווה בתרגום אונקלוס: "לך הוה חזי למסב" (בר' מט 3). וראה דודי, המערכת המורפולוגית, עמ' 182 הערה 204. לתופעה זו של שימוש בצורות בינוני פועל תמורת הבינוני הפעול מצויות מקבילות בארמית הבבלית שבמסורת תימן, כגון כִּיפִין = כפופים, דְּשִׁיעִי = טוחים; ראה קארה, עמ' 174 § 4.32.

52 בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן לנביאים צורת הנוכח בציווי של פִּעַל מסתיימת בעיצור (שהוא עה"פ) בצורות חו, שו. אבל בפעלים אחרים סופית הנוכח היא יי. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 339, 348; והשווה דודי, המערכת המורפולוגית, עמ' 190. במסורה לתרגום אונקלוס צל לנהרדעי, צְלִי לסוראי (במ' יב 12). ראה S. Landauer, *Die Masorah zum Onkelos*, Amsterdam 1896, p. 117. בארמית בבליה הסופית היא יי. ואולם אפשטיין (דקדוק, עמ' 100) מביא דוגמה לסופית "אפס" בציווי נוכח של פִּעַל בצורה דל. מורג (ארמית, עמ' 257) רשם מן הארמית הבבלית שבמסורת תימן דְּלִי לצד דְּל (=הָרָם) בציווי קל בגורת ל"י. על הקשר בין ד-ל-ל ובין ד-ל-י עיין הנ"ל, עמ' 235 הערה 2. בספר הלכות פסוקות מצויה דוגמה אחת בסופית יי (נכּי); ראה בן אשר, עמ' 32. בכתבי יד תימניים של התלמוד הבבלי הסופית היא יי; ראה קארה, עמ' 167. וכן אתה מוצא שְׂוִי (שְׂוִי "רחמנא" בסליחות לאשמורות) בתכלאלים (תכלאל עץ חיים, ב, דף לח; תכלאל ירושלים, ב, דף סג; תכלאל תורת אבות, א, דף שנט) ובמחזורים ליום כיפור כמנהג ה"ספרדים" בימינו. אבל במסורת תימן לתרגום אונקלוס סופית "אפס" בצורות חו, שו. דרך משל ראה כתר תורה תאג, ירושלים תרנ"ד, בר' כד 2; לז 16; מד 1.

ע תיד נס תר: יַעְדִי (קדיש "תתכלי חרבא", ארמ 39ב), וַיַּעְדִי ("הוא אלהנא" – תפילה בארמית אחר ברכות ההפטרה, ש 1305).
 בינוני יחיד: דְּמַקְרִי דרדקי (א 142א), "כה אמר הצרפתי קטלאנו" – מדברי הסופר).
 ציווי נוכח: אַשְׁרִי (סליחות, א 133; פ 241א).

7. פעלים מהגזרות המורכבות

7.1 בניין קל

7.1.1 עתיד נסתר

תחילית למ"ד: וְלִיְתִי (מנחות נג ע"א, קופ 130ב).
 תחילית יו"ד: יִיְתִי (יום פוריא, ג 99; ג 18ב; ו 62א; הגדה של פסח, א 2101; פ 1116ב; פר 107ב), יִיְתִי (הגדה של פסח, פר 46ב), יִיְתִי (שם א 58ב), יִיְתִי (שם פ 2173ב), יִיְתִי (שם א 146א), יִיְתִי (יום פוריא, קופ 39ב).

7.1.2 מקור

וְלִמְיָא (עירוב תבשילין, נ 317ב). ובסיומת יו"ל על דרך הארמית המזרחית: לְאַפְוִי (שם פר 206א),⁵³ לְאַפְוִי (שם א 119א; קמ 219ב).

7.2 בניין אפעל

7.2.1 עבר

נס תר: אִיְתִי (יום פוריא, ג 99; ו 62א; ו 1140ב; פ 36א; קופ 39ב), אִיְתִי (שם ג 118ב).

7.2.2 עתיד

נס תר: יְתִי רוחא (משחא דרבו, ל 24א);⁵⁴ יוְתִי (שם, שם).

53 בשל רפיון הפ"א בצורה לאפויי יקשה עלינו למיין צורה זו בבניין פִּעַל. ככל הנראה יש לשבץ את צורות לְאַפְוִי בתבנית קטולי בבניין קל. סיוע לאפשרות זו אפשר למצוא בהסברו של קארה למקבילות במסורת הארמית הבבלית שבפי יהודי תימן. תבנית קטולי בבניין קל נתפתחה במסורת תימן כנראה מתוך אנלוגיה לצורות המקור של הבניינים הנגזרים. ראה י' קארה, כתב יד אנלאו 271 למסכת פסחים, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 108.

54 ככל הנראה פתח ה"ו"ד הוא פרי כיווץ הדורתנועה a-ay. השווה היקריות לתופעה זו בהלכות פסוקות כ"י ששון ובמסורת בני תימן (צנעא) שבדפוס התלמוד הבבלי. וראה מורג, ניקוד ה"פ, עמ' 84-85 הערה 72; הנ"ל, ארמית, עמ' 116, וכן שם הערה 121.

נוכח: ותוּחִי (טוביה דברייה, ג 27; ג 116א; ו 232א; פ 210ב; קופ 208א), ותוּחִי (שם ו 224א).

נוכח + כינוי חבור לנסתר: ותִּיחִיָּה (טוביה דברייה, ג 116א; פ 210א), ותִּיחִיָּה (שם ו 224א; ו 232א), ותִּיחִיָּה (שם ג 27), ותִּיחִיָּה (נים 395 257ב).

7.2.3 ציווי

צורת הנוכח מן א-ת-י זהה לצורת הנסתר בעבר. אִיִּתִי (סליחות, א 133א), אִיִּתִי (שם א 300ב; לר 228א; פ 225ב, וגם אִיִּתִי; פ 118א), אִיִּתִי (שם פ 240א 241).

7.2.4 בינוני

יחיד: וּמְחִי (מחי ומסי, א 141א; לר 234ב; נ 227א; פ 248א; פ 269ב; פ 123א),⁵⁵ וּמְחִי (שם א 311ב).

רבים: מוֹדֵן (יום פוריא, ו 62א),⁵⁶ מוֹדֵן (שם ג 99; ג 18, קמץ ד ספק פתח; ו 41א; פ 36ב; קופ 39ב).

7.2.5 מקור

וּלְאַחֲיָא (קדיש "תתכלי חרבא", נים 13 188ב), וּלְאַחֲיָא (שם א 4 117ב);⁵⁷ וּלְאַחֲאָה (שם לר 191א), וּלְאַחֲאָה (שם א 5 96ב), וּלְאַחֲאָה (שם נ 314א), וּלְאַחֲאָה] (שם ארמ 39, ה סופית תלויה בסוף שורה).

55 אבל במסורת תימן שבתכלאלים (תכלאל עץ חיים, ב, דף נא; תכלאל ירושלים, ב, דף עח; תכלאל שיבת ציון, ירושלים תשי"ב, א, דף לא; תכלאל קדמונים, ירושלים תשכ"ד, דף צ): וּמְחִי. וכך בתרגום אונקלוס (מהדורת שפרבר) לדברים לב 39. לעומת זה בדפוס סביוניטה שי"ז (שם) וּמְחִי. ראה תרגום אונקלוס על התורה על פי נוסחא בחומש דפוס סביוניטה שנת שי"ז, מהדורת א' ברלינר, ברלין תרמ"ד.

56 סופית ן בצורת בינוני רבים מצויה בתרגום אונקלוס; ראה דודי, דקדוק, עמ' 138. מורג סבור שהמעטק ay ל- a לפני נו"ן סופית הוא קו אופייני לדיאלקטים מסוימים של הארמית המזרחית, שכן התצורה של ריבוי הבינוני מן הטיפוס בען, גלן מצויה בארמית הבבלית של התלמוד הבבלי, בכתבי ההשבעה הארמיים שמוצאם מבבל ובספרות הגאונים. ראה מורג, ניקוד ה"פ, עמ' 75 הערה 31, וראה עוד ציונים ביבליוגרפיים אצל דודי, דקדוק, עמ' 138 הערה 395.

57 נעיר כי במסורתו הבבלית של תרגום אונקלוס סיומן של צורות המקור של אִפְעֵל הוא אָה. כידוע בלשון חז"ל צורות מעין הוראה (שסיומן אָה) אופייניות למסורתה הבבלית, לעומת הוריה (יָה) במסורת הארץ-ישראלית. לעניין זה ראה עוד דודי, דקדוק, עמ' 142–144, וראה ציונים ביבליוגרפיים שם בהערות. עיין עוד י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי יד של מסכת פסחים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 140–143.

7.3 בניין פִּעַל

עבר נסתר: דָּאָסִי (ברכה לשמחת תורה, נים 395 260ב).
 עתיד נסתר: יָסִי (תפילה לחולה, נ 313ב), יָסִי (ברכה לשמחת תורה, נים 395 260א).

ציווי נוכח: תנועת עה"פ בצורות הגזרות מן א-ס-י היא צירי. אָסִי (מחי ומסי, פ 2269ב; נ 2227א), אָסִי (שם לר 2234ב; פר 123א), אָסִי (שם א 312; פ 248א; קז 41ב), וְאָסִי (שם א 141א), וְאָסִי (שם פ 248א).
 בינוני יחיד: וּמָסִי (מחי ומסי, א 141א; נ 227א; פ 248א; פר 123א), וּמָסִי (שם א 312א; לר 2234ב; פ 248א; נ 2269ב; קז 41א).
 יחיד + כינוי חבור לנסתר: וּמְסִיָּה (מחי ומסי, פר 123א; ש 113), וּמְסִיָּה (שם א 311ב), וּמְסִיָּה (שם נ 227א), וּמְסִיָּה (שם לר 234ב), וּמְסִיָּה (שם פ 269ב).
 מקור: לְאֶסְאָה (תפילה לברית מילה ליתום, נ 313ב), לְאֶסְאָה (תפילה וברכה לשמחת תורה, נים 395 260ב).

בניין אֶתְפַּעַל

עבר נסתר: דְּאֶתְסִי (תפילה לברית מילה לחולה, נ 313ב).

סיכום ומסקנות

לקבלת תמונה שלמה של מערכת הפועל בארמית הבתר-מקראית, ובעיקר בארמית הבבלית, שבמחזורי ספרד אנו משלבים בדברי הסיכום כמה פרטים מתיאור הפועל השלם המופיע במאמרנו "מסורת הארמית הבתר-מקראית שבמחזורי ספרד שלפני הגירוש: הפועל השלם".

תחילה ראוי להציג כמה קווים מורפ-פונולוגיים המשקפים מתצורתם ומניקודם של הפעלים הארמיים, השלמים והעלולים, בקטגוריות אחדות:

א. i/e בהברה סגורה סופית

ברוב כתבי היד מסתמנת נטייה להופעת תנועת i בהברה סגורה סופית בקבוצת הפעלים האלה:

1. בצורות בינוני פועל יחיד קָטִיל בשלמים בבניין קל – במקורות תלמודיים ובתר-תלמודיים; קָאִיל/קָיִיל בפועלי עו"י – בסליחות; מְלִיף (> מְאֶלְף) בפועלי פ"א בבניין פִּעַל; מְסִיק/מְסִיק בפועלי פ"ן בבניין אֶפְעַל – במקורות בתר-תלמודיים.
2. בצורות השלמים: פִּעַל עבר נסתר קָטִיל, אֶפְעַל עבר נסתר אֶקָטִיל; בפ"ן אֶפִּיק, בפ"י אוֹשִׁיט, אוֹלִיד, ובכפולים אֶגִּין במקורות בתר-תלמודיים.
3. בצורת אֶתְפַּעַל עתיד נסתר יִתְיָהֵב – בטקסט בתר-תלמודי.

לעומת זאת תנועת e בהברה סגורה סופית אינה תדירה, והדוגמות המעטות להיקורותה מרמזות על השפעת ארמית התרגום במסורתה הבבלית על נקדני המחזוריים. נראה כי בעניין קיומה של תנועת i בהברות סגורות סופיות ברוב הקטגוריות דומה מסורת הארמית הבתר-מקראית (ובמיוחד מסורת הארמית הבבלית) שבמחזורי ספרד אל מסורת הניקוד של הארמית הבבלית שבהלכות פסוקות כ"י ששון. מצד אחר בפרשה זו שונה מסורת ספרד, במרבית המקרים, ממסורתן הבבלית של הארמית המקראית ושל ארמית התרגום ומן מסורת תימן (צנעא) של הארמית הבבלית, אשר בהן מופיעה בדרך כלל e בהברה סגורה סופית כנציגתה של i קצרה פרוטושמית.

ב. i/e בהברה פתוחה סופית

1. תנועת i נתקיימה בצורות רבים נטולות נו"ן סופית בשלמים בנינוני הפועל והפעול של קל בתבניות קְטָלִי/קְטָלִי, קְטִילִי וכן בגזרת עו"י בצורה קָאִי (קל בנינוני פועל מן ק-ו-ם), הדומה לצורה קָאִי שבהלכות פסוקות. בקיומה של i בהברה פתוחה סופית בפועלי השלמים בקטגוריות הללו מקבילות דרכיהן של מסורות הניקוד של מחזורי ספרד למסורת הניקוד של הלכות פסוקות, של כמה קטעי גניזה מנוקדים של תלמוד בבלי ושל מקורות בתר-תלמודיים. כנגד זה בארמית הבבלית שבמסורת תימן מופיעה בדרך כלל תנועת e בקטגוריות האלה.

2. בקטגוריות אחדות שבפועלי ל"י באים לידי ביטוי במחזוריים אחדים מספרד וממרחב תרבותה הבדלי הופעתן של i ו-e בהברה פתוחה סופית בכך, שתנועת עה"פ היא i בנטיית העבר לעומת e בעתיד; ובוזה עולה קן דמיון לתרגום אונקלוס במסורתו הבבלית.

3. תנועת e בהברה פתוחה סופית הופיעה בפועלי ל"י בנינוני פועל יחיד של קל, קְטִי, ושל אֶפְעֵל, מְקִטִי (במקורות תלמוד בבלי, בסליחות וב"מחי ומסי"), וכן בנינוני יחיד של אֶתְפַּעֵל (?) מן ב-ע-י, מְבַעֵי ליה (במקורות תלמוד בבלי שבשני מחזוריים), ובצורות מקור שסיומן יולי בבניינים הנגזרים.

ג. u/o בהברה פתוחה סופית

תנועת o בהברה פתוחה סופית מופיעה בקבוצת הפעלים האלה: בפועלי ל"י קל עבר נסתרים (תָנוּ רבנן – בטקסטים תלמודיים; דעוד – בדברי המעתיק של כ"י 4א), בעתיד נסתרים בצורות הגזרות מן ה-ו-י (לִיהוּ, לְהוּ – בפיוט), ובציווי נוכחים (שָתוּ, לְצַד שְתוּ). בניקוד חולם בהברה פתוחה סופית בפועלי ל"י קל עבר נסתרים דומה מסורת הניקוד של מחזורי ספרד לדרכן של הארמית המקראית ושל ארמית התרגום, ונבדלת ממסורת תימן שבארמית הבבלית שבה התנועה היא שורוק.

בתחום התצורה ראוי להעלות כמה קווי דמיון ושוני בין מסורת התצורה והניקוד של מחזורי ספרד למסורת הבבלית של תרגום אונקלוס, וכן בינה ובין מסורת תימן: 1. הסופית בצורות הנוכח של ציווי פֶּעַל בל"י היא יי בטקסטים של סליחות (גָּלִי, שְׁיִי). לעומת זאת בארמית התרגום סופית "אפס" בצורות שו, חו (ובמסורת הנהרדעי גם צל) לצד סופית יי ביתר צורות הנוכח בציווי פֶּעַל. מצד אחר במסורת תימן נוהגת בנטיית שו-י הבחנה בין הטקסטים של תלמוד בבלי ושל סליחות, שבהם סופית הנוכח היא יי (שְׁיִי), ובין תרגום אונקלוס, שבו הסופית היא "אפס" (שו).

2. בטקסטים חוץ-תלמודיים שבמחזורי ספרד נמצאו עדויות המלמדות שהסופית בצורות המדבר והנסתרת בל"י קל עבר היא ay (מדבר חֲזָאִי – ב"הטבת חלום"; נסתרת הָא רְאָאִי/הָאָרְוִי – ב"מחי ומסי"). לזהות זו של צורות המדבר והנסתרת יש מקבילות בארמית הבבלית שבמסורת תימן.

לעתים עולים כמה קווי תצורה האופייניים לארמית המזרחית לצד קווים המשתקפים בארמית המקראית ובארמית התרגום:

1. תחילית למ"ד לציון גוף שלישי, האופיינית לארמית המזרחית, הופיעה במקורות תלמוד בבלי, אבל גם מעט במקורות חוץ-תלמודיים, כגון "כל חמירא" (לביעור חמץ), "יום פוריא" (פיט). דוגמות לעדויות ממקורות חוץ-תלמודיים: ליעול בפועלי ע"ע, ליתער בעו"י, וכן להוא, ליהוי, להוי, לצד יהוא, יהא.

2. בצורות המקור של הבניינים הנגזרים מצויה בטקסטים חוץ-תלמודיים הסופית אַ כבארמית המקראית לצד וְלִי על דרך הארמית המזרחית. וכך מצויות בכמה כתבי יד ב"עירוב תבשילין" וב"עירוב חצרות" תבניות קְטוּלִי וְאֶקְטוּלִי, כגון וְלִבְשׁוּלִי, וְלִתְקוּנִי וְלִיעוּלִי וְלִאֲפוּקִי. כנגד זה תבניות קְטֻלָּה וְאֶקְטֻלָּה הופיעו בקדיש "תתכלי חרבא" ובפיוט "עדן בשר גומרי", כגון: וְלִאֲתַבְא, וְלִאֲחַא/וְלִאֲחִיא, לְחַדְתָּא, לְעִנְאָה.

נראה כי במסורת הארמית הבת-מקראית המשתקפת ממחזורי ספרד המנוקדים דרות בכפיפה אחת צורות שדרכי תצורתן אופייניות לארמית המקראית ולארמית התרגום לצד צורות המשקפות את הארמית הבבלית. מציאותם של שקיעים מן הארמית הבבלית בטקסטים תלמודיים ובטקסטים חוץ-תלמודיים במחזורי ספרד מוסיפה נדבך חשוב להכרת דקדוקה של הארמית הבבלית כפי שהיא משתקפת במסורת ספרד ובמרחב תרבותה בתקופה שלפני הגירוש.

רשימת הקיצורים

א. כתבי יד ומהדורות תצלום (פקסימילים)

א = סידור מנהג ספרד (משנת 1484 או 1485), כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה

(Can. Or. 108) 1132

- 2א = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-14 בקירוב, כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 1133 (Opp. Add. 8⁰ 18)
- 3א = סידור מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י אוקספורד, בודליאנה 1134 (Laud. 27)
- 4א = סידור מנהג ספרד, סוף המאה ה-15, כ"י אוקספורד, בודליאנה 1137 (Can.) (Or. 24)
- 5א = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, משנת רי"ז (=1457), כ"י אוקספורד, בודליאנה 1139–1138 (Mich 1–2)
- ארמ = סידור מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י מדריד, אריאס מונטנו 1
- ג = אוסף פיוטי ספרד, מהדורת תצלום כ"י 197 (המאה ה-14 או ה-15) באוסף גינצבורג שבמוסקבה, בידי דוד שלמה לוינגר, ירושלים תשל"ז
- 1ג = מחזור לשלוש רגלים ולשבתות מיוחדות – על פי כ"י שהועתק בברצלונה בשנת כ"ה (=1265), כ"י מוסקבה, גינצבורג 198
- ו = מחזור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י וטיקן, רוסיאנה 360
- 1ו = מחזור לכל השנה, מנהג קרפנטרץ, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י וטיקן, רוסיאנה 362
- ונ = מחזור לימים נוראים, מנהג קטלוניה, המאה ה-15 בקירוב, כ"י וטיקן, נאופיטי 10
- ל = פיוטים מנהג ספרד, המאה ה-14 בקירוב, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 695 (Add. 20,747)
- לר = מחזור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י לידס, אוסף רות 63
- מ = מחזור (פיוטים לפרשיות) מנהג קרפנטרץ, המאה ה-15 בקירוב, כ"י מינכן, ספריית המדינה 407
- נ = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 4674
- נים 13 = סידור מנהג ספרד (אראגון), המאה ה-14, כ"י נים, הספרייה העירונית 13
- נים 395 = סידור לשלוש רגלים ולשבתות מיוחדות, מנהג אוויניון, שנת קל"ח (=1378), כ"י נים, הספרייה העירונית 395
- פ = מחזור לשלוש רגלים, מנהג קרפנטרץ, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 658
- פ1 = מחזור מנהג ספרד, המאה ה-13, כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 591
- פ2 = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, אשבונא רמ"ד (=1484), כ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 592
- פר = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י פרמה Parm. 29

- פר 1 = סידור מנהג ספרד, המאה ה-13 בקירוב, כ"י פרמה דה-רוסי 643
 פר 2 = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י פרמה דה-רוסי
 1207
 פר 3 = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י פרמה דה-
 רוסי 386
 קופ = מחזור לשלוש רגלים, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י
 קופנהגן, הספרייה הממלכתית Hebr. 30
 קז = מחזור לימים נוראים, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, כ"י רומא,
 קזנטונה 111
 קמ = סידור לכל השנה, מנהג ספרד, המאה ה-14 או ה-15 בקירוב, קיימברידג',
 ספריית האוניברסיטה Add. 438
 ש = מחזור מנהג ספרד, המאה ה-14, כ"י ששון 491
 1 = סידור מנהג ספרד, המאה ה-15 בקירוב, כ"י ששון 1017
 2 = סידור מנהג ספרד (או פרובנס), המאה ה-14, כ"י ששון 24

ב. ביבליוגרפיה

- אפשטיין, דקדוק = י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ערוך בידי ע"צ מלמד,
 ירושלים 1960.
 באואר ולאנדר, ארמית = H. Bauer & P. Leander, *Grammatik des biblisch*
Aramäisch, Halle 1927
 בן אשר = מ' בן-אשר, "דקדוק הפועל הארמי ב'הלכות פסוקות", לשוננו לה
 (תשל"א), עמ' 20-35.
 דודי, דקדוק = ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתבי יד מן הגניזה, עבודת
 דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"א.
 דודי, המערכת המורפולוגית = ע' דודי, המערכת המורפולוגית של הפועל בתרגום
 אונקלוס (על פי ספר בראשית), עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
 תשל"ל.
 דודי, הפעלים העלולים = ע' דודי, "לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס",
 לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 187-207.
 דודי, מסורת הארמית = ע' דודי, "מסורת הארמית הבתר-מקראית במחזורי ספרד
 שלפני הגירוש: הפועל השלם", בתוך ש' שרביט (עורך), מחקרים בלשון
 העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, רמת גן תשנ"ט, עמ'
 191-207.

- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen = דקדוק*
Aramäisch, Leipzig 1905
 היינימן = " היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים², ירושלים תשכ"ו.
- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli = סטרו*
and Yerushalmi and the Midrashic Literature, New York 1903
 לויאס = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו יורק תר"ץ.
 מורג, ארמית = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים
 תשמ"ח.
- S. Morag, *Vocalised Talmudic Manuscripts in the = כתבי יד מנוקדים*
Cambridge Geniza Collections, vol 1: *Taylor-Schechter Old Series*,
 Cambridge 1968
 מורג, מחקר הארמית והגניזה = ש' מורג, "מחקר הארמית הבבלי וכתבי היד של
 הגניזה", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 60-78.
 מורג, ניקוד ה"פ = ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבלי לפי הניקוד
 שבכתב היד של ס' 'הלכות פסוקות'", לשוננו לב (תשכ"ה), עמ' 67-88.
 מלמד, מילון = ע"צ מלמד, מלון ארמי-עברי לתלמוד בבלי, ירושלים תשנ"ב.
 עמר = תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד, הגיב והעיר יוסף ב"ר
 אהרן עמר הלוי, עשרים כרכים, ירושלים תש"ם ואילך.
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments = פסברג*
from the Cairo Geniza, Atlanta 1990
 קארה = " קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, עדה ולשון י (תשמ"ד).
 קוטשר = " קוטשר, "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו כו
 (תשכ"ב), עמ' 149-183.
 תכלאל ירושלים = סידור תפלות כל השנה, שני כרכים, ירושלים תשמ"ז.
 תכלאל עץ חיים = תכלאל עץ חיים, שני כרכים, ירושלים תרנ"ד.
 תכלאל תורת אבות = תכלאל תורת אבות כמנהג ק"ק תימן נוסח בלדי, הוגה ותוקן
 ע"י נ' אלשיך, שבעה כרכים, בני ברק תשנ"ד.